

ISSN: 2149-0821

Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Science

Yıl: 6, Sayı: 33, Ocak 2019, s. 522-533

Ayşe AYÇİÇEK

Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, ayse006_53@hotmail.com

ANADOLU'NUN FETHİ DÖNEMİNDE TRABZON VE ÇEVRESİ

Özet

Selçuklu Devleti'nin Karadeniz havzasıyla irtibatı Çağrı Bey'in 1018 seferiyle başlamıştır. Çağrı Bey'in batı seferi, ilk bakışta Doğu Karadeniz Bölgesi açısından herhangi bir sonuç vermemiştir. Ancak, Çağrı Bey'in akınından İbrahim Yınal'ın Hasankale Zaferiyle sonuçlanan seferine kadarki otuz yıllık süreçte, Bayburt'tan Trabzon'a kadarki sahada Bizans hâkimiyeti bizzat Selçuklu sultanlarının katıldığı fetih seferinde, Oğuz beylerinin de öncülüğünde son bulmuştur. 1058'de Şarki Karahisar'ın, 1064'te Şavşat ve Artvin'in ele geçirilmesi ile Malazgirt savaşı sonucunda da, Anadolu'nun her yerinde olduğu gibi, Doğu Karadeniz bölgesine de yayılmışlardır. Malazgirt Savaşı'ndan sonra Bizans'ın Trabzon ve çevresindeki çöken siyasi hâkimiyeti Theodore Gabras tarafından yeniden tesis edilmiştir. Gabras, 1075'te Trabzon'u Malazgirt Savaşı'ndan hemen sonra Selçukluların eline geçen Trabzon'u geri almıştır ve Sinop'tan Trabzon'a kadar olan sahil kesimine hâkim olarak 1140 yılına kadar bölgeyi idaresi altında tutmuştur. II. Kılıç Arslan döneminde Trabzon ve çevresi Selçuklu hâkimiyetine girmiş ancak 1204 yılına gelindiğinde ise Komnenoslar bölgeye hâkim olmuştur. 1214'te ise Sinop'un fethedilmesi ile Trabzon Komnenosları Selçuklu tabiiyetine girmiş, bu sayede, bölgede Türklere karşı çıkabilecek en önemli siyasî güç kontrol altına alınmış oldu.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Theodore Gabras, Malazgirt, Doğu Karadeniz

TRABZON AND ITS ENVIRONMENT IN THE PERIOD OF ANATOLIA'S CONQUEST

Summary

The contact of the Seljuk State with the Black Sea basin began with the 1018 campaign of Cagri Bey. At first sight, Cagri Bey's western expedition did not give any results for the East Black Sea Region. However, in the thirty years period until the Hasankale Victory of Ibrahim Yinal from Cagri Bey's group, the Byzantine domination in the field from Bayburt to Trabzon ended under the leadership of the Seljuk Sultans themselves and under the leadership of the Oguz beys. After they conquered Sarki Karahisar in 1058, Sivas and Artvin in 1064, at the end of the Battle of Malazgirt, as in all parts of Anatolia, they had also spread out to the East Black Sea Region. After the Battle of Malazgirt, the collapsing political domination of Byzantium in Trabzon and its environs was rebuilt by Theodore Gabras. Gabras took Trabzon, which was conquered by the Seljuks right after the Battle of Malazgirt in 1075, immediately back, and by controlling the coastal section from Sinop to Trabzon he had kept the region under his control until 1140. In the period of Kilij Arslan II, Trabzon and its environs entered the Seljuk rule, but in 1204, the Komnenos dominated the region. However in 1214, with the conquest of Sinop, the Trabzon Komnenos were entered into the Seljuk nationality, and the most important political force against the Turks in the region was taken under control.

Key words: Seljuks, Theodore Gabras, Malazgirt, East Black Sea

Anadolu'ya Çağrı Bey ile 1018'de başlayan keşif hareketleri¹ 1040 yılına kadar devam etmiştir. Fakat Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan Malazgirt savaşına kadarki sürede gaza ve savaşları Anadolu'da Bizans direnişini kırmak ve burada yerleşme imkânlarını hazırlamak bakımından önemlidir.² Selçuklu Devleti'nin 1018'deki Çağrı Bey'in keşif hareketiyle Karadeniz Havzası ile de irtibatı başlamış olmasına rağmen ilk bakışta Doğu Karadeniz bölgesi açısından herhangi bir sonuç vermemiştir. Ancak bu sefer, Karadeniz havzasının da dahil olduğu doğu eyaletlerindeki Bizans gücünün ne seviyede olduğunun Selçuklular tarafından görülmesi bakımından değer taşımaktadır. Bununla birlikte, güneydoğu Karadeniz yöresinde etkili olan Ermenilerin ve Erzurum-Artvin yöresindeki siyasi ağırlığı bilinen Gürcülerin ilk defa Selçuklu askerleri ile karşılaşması ve mağlup olması, ileride başlayacak olan Oğuz göçleri için çok önemli sonuçlar ortaya koyacaktır.³

Karadeniz bölgesini de içine alacak olan Anadolu'ya yönelik ikinci batı harekâtı İbrahim Yinal'ın seferidir. Dandanakan zaferini müteakip Büyük Selçuklu devletinin kurulmasından bir süre sonra Anadolu'da, bir süre devam eden Türkmen akınları sona ermiş, böylece düzenli Selçuklu ordularının seferleri ve dolayısıyla fetihleri başlayacaktır. Daha önce kısmen dolaylı olarak görüldüğü üzere, Emevi ve Abbasi devirlerinde, Anadolu'nun ve özellikle İstanbul'un

¹ İbrahim Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", *Fuat Köprülü Armağanı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2010, s. 259-274; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul: Güryay Matbaacılık, 1985, s. 47.

² Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1993, s. 33.

³ İbrahim Tellioglu, *Doğu Karadeniz'de Türkler*, Trabzon: Serander Yayınları, 2007, s. 70-72.

fethi amacıyla yapılan girişimler, Bizans'ın şiddetle direnişi sebebiyle başarılı olamamış ve dolayısıyla Anadolu'nun fethi de gerçekleşmemiştir. Fakat bir yüzyıl sonra, kuruluşundan itibaren, eski ruh ve kudretini kaybeden İslâm âleminin, taze ve diri kuvveti olarak, bütün yükünü üzerinde taşıyan Selçuklu devleti, daha önceleri başarısız Anadolu'nun fethi görevini üzerine alıp başarıyla sonuçlandıracaktır.⁴

1048'de Anadolu'nun fethi amacıyla Tuğrul Bey tarafından görevlendirilen İbrahim Yınal,⁵ yanına gelen Maveraünnehir'deki Oğuzların büyük bir kısmını Rumlara karşı gazaya yönlendirmiş ve Malazgirt ile Erzurum'a kadarki bölgelere akınlar yapılmıştır. Trabzon'a ve o bölgedeki bütün şehirler ve kasabalara kadar uzandılar. Bu sırada da Rumlar ve Abhazlardan oluşan elli bin kişilik büyük bir orduyla karşılaşarak savaşa tutuştular.⁶ Hasankale'de (Kapatru) cereyan eden bu savaşta⁷ Müslümanlar kesin bir zafer elde etti.⁸ Bu akınlar neticesinde Selçuklu birlikleri güneydoğu Karadeniz havzasında yer alan İspir ve Parhar (Bulgar) dağları ve hatta Bayburt'a kadar ilerlemiştir.⁹ Akınlar neticesinde Bizans topraklarındaki iç göçler bölgedeki nüfus yapısını değiştirmiştir. Selçuklu komutanları Bizans topraklarında yoğun bir Hıristiyan nüfusu¹⁰ ve Bizans askeri gücü bulunması durumunda Anadolu'yu ele geçiremeyeceklerinin mümkün olmadığını bildikler için, diğer taraftan da yandaşlarını zenginleştirmek için yağma yapılmasına ses çıkarmamış ve mümkün olduğunca kısa bir sürede bölgede nüfusun azalmasını ve yerine Türk nüfusunun ikametini sağlamışlardır.¹¹ İşte bu noktada Doğu Karadeniz bölgesinin bugünkü etnik yapısına tesir eden en önemli Türkmen göçlerinin başlamasına neden olacak ve bu göçler 1071 Malazgirt savaşından sonra da hız kazanarak Kelkit ve Çoruh boyları ile batıda Samsun sınırına kadar olan bölge Oğuz boyları tarafından yurt tutulacaktır.¹²

Tuğrul Bey'in sevk ve idaresinde gerçekleşen 1054 yılı Anadolu seferinde, yağma akını yaparak bölgedeki Bizans askeri gücü zayıflatılmak istenmiştir. Bu seferde Doğu Anadolu

⁴ Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara: TTK, 1995, s. 34.

⁵ *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Hrant D. Andreaşyan (çev.), Ankara: TTK, 1987, s. 85-86.

⁶ İbnü'l Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târih*, c. IX, Abdülkerim Özaydın (çev.), İstanbul: Bahar Yayınları, 1991, s. 415.

⁷ Âzîmî, *Âzîmî Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430- 538=1038/39-1143/44)*, Ali Sevim (haz.) Ankara: TTK, 2006, s. 9.

⁸ *Aristakes Lastivertc'i's History*, Robert Bedrosyan (çev.), New York: Long Branch, 1985, s. 68; Mustafa Kafalı, *Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1997, s. 5; Refik Turan, "Selçukluların Karadeniz Siyaseti", *II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 1-3 Haziran 1988*, Samsun: Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü, 1990, s. 179.

⁹ David Winfield, "A Note on the South-Eastern Borders of the Empire of Trebizond in the Thirteenth Century", *Anatolian Studies*, c. XII, Ankara: 1962, ss. 163-173, s. 165.

¹⁰ Modern nüfus sayımları ve nüfusun önemi ile ilgili yapılan araştırmalar için bkz. Kazım Kartal, "19. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'da Bir Semt: Kuzguncuk", *TİDSAD*, Yıl 4, Sayı:12, Eylül 2017, s. 381-395; Kazım Kartal, "1848/1849 (1264) Tarihli Cizye Defterine Göre Kayseri'deki Rum ve Ermeni Nüfus'un Sosyo-Ekonomik Yapısı", *Kesit Akademi Dergisi Yay.*, Yıl: 3, Sayı: 9, Eylül 2017, s. 446-468; Kazım Kartal-Serpil Sevim Kartal, "H.1256/M.1840-41 Tarihli Müslim Nüfus Defterlerine Göre Karahisar-ı Develi (Yeşilhisar) Kazası: Sosyo-Ekonomik ve Demografik Yapısı", *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Yenilikçi Yaklaşımlar*, c. 2, Aralık: Gece Akademi, 2018, s. 111-130, Mustafa Ali Uysal-Kazım Kartal, *XIX Yüzyılın İlk Yarısında Ağlasun ve İncir Kazalarının Sosyo Ve İktisadi Yapısı (1830-1850)*, Aralık: Gece Akademi, 2018.

¹¹ Telliöğlü, *Doğu Karadeniz'de Türkler*, s. 73-74; George Finlay, *History of the Byzantine and Greek Empires II*, London, 1854, s. 33.

¹² İbrahim Telliöğlü, "Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Bugünkü Etnik Yapısına Tesir Eden Göçler", *Tarih Boyunca Karadeniz*, Trabzon: Serander Yayınları, 2015, s. 349.

havzasında birçok yerde Rumların malları yağmalanmış, askerler öldürülmüş ve esirler alınmış böylece sefer amacına ulaşmıştır. Tuğrul Bey bu gazası sırasında Erzurum'a kadar gelmiş¹³ ve daha sonra kış bastırınca Malazgirt'i zapt edemedi Azerbaycan'a geri dönmüştür.¹⁴ Sultan, kuvvetlerinin bir kısmını üç kola ayırarak Anadolu içlerine göndermiştir.¹⁵ Bu kuvvetler kuzeyde Parhar (Bulgar) dağlarına, Kafkas eteklerine, batıda Canet (Canik) ormanına, güneyde Tercan, Sim (Sasun) dağına ve Daik (Oltu) bölgesine kadar yayıldılar.¹⁶ Bayburt'a varan bir öncü kolu orada ücretli Frank askerleri tarafından bozguna uğratarak geri döndü.¹⁷ Çoruh Nehri'nden Parhar (Bulgar) dağlarına kadarki sahaya uzanan Selçuklu kuvvetlerinin Doğu Karadeniz'de herhangi bir yeri fethettiklerine dair bir bilgi bulunmamaktadır.¹⁸ Yinanç, Çoruh ırmağı havzasına doğru giden kuvvetlerin Bayburt'u aldıktan sonra Trabzon havalisine doğru akınlarını ilerlettiğini anlatmaktadır.¹⁹ Ancak Bayburt yöresine gelen kuvvet ile Trabzon yöresine gelen birlikler iki farklı kol halinde birbirinden bağımsız olarak hareket etmişlerdir. Ayrıca, kaynaklara göre bölgede fethedilen herhangi bir yerin olmadığı yer almakta ve Yinanç'ın görüşünün aksine Bayburt'un Türk hâkimiyetine geçmesini Malazgirt savaşından sonraki dönemde başlatmak daha mümkün görünmektedir.²⁰

Doğu Karadeniz bölgesinin korunaksız olduğunu fark eden Selçuklu kuvvetleri 1057'de yeniden bölgeye gelmiştir.²¹ Doğu Karadeniz bölgesi ile Murat-Karasu nehirlerinin birleşme noktasındaki Hanzit'i yağmalayan Türkmenler, yine aynı yılın sonunda Kemah ve Şarkî Karahisar'dan Malatya'ya kadar uzanan sahaya akınlar düzenlenmiştir.²² Dicle kıyılarından başlayıp batıda Şarkî Karahisar'a kadarki akınlarda bu yerler büyük zarar görmüştür.²³ 1058 yılında da Anadolu sınırında bulunan Dinar komutasındaki Türkmen beyleri Çoruh vadisini takip ederek Kelkit vadisine girmiş²⁴ ve Şarkî Karahisar'ı fethetmiştir.²⁵

Selçuklu birlikleri tarafından Doğu Karadeniz bölgesine yapılan akınlar, bölgedeki Bizans askeri gücünü yok etme noktasına getirmiştir. Ancak bu fetihlerde sadece Şarkî Karahisar dışında fethedilen yer olmamıştır. Diğer taraftan, bu akınlar döneminde değişen askeri dengeler, Alp Arslan'ın hükümranlılığı ile birlikte Anadolu'nun doğu kesiminin büyük bir kısmı Selçukluların eline geçecektir.²⁶ Bizans tarihçisi Attaleiates de, Türk muzafferiyetinin sebebini Bizans ordusundaki panik ve ihmalkârlığa bağlamış, Türk ordularının Şebinkarahisar'ın yanı sıra Trabzon ile Malatya'ya kadar uzanan bir bölgeye yayıldığını ifade etmiş ancak,

¹³ İbnü'l Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târih*, s. 454.

¹⁴ Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, c. I, Ömer Rıza Doğrul (çev.), Ankara: TTK, 1999, s. 306.

¹⁵ İbrahim Tellioglu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Trabzon: Serander Yayınları, 2009, s. 47.

¹⁶ Aristakes Lastivertc'i's History, s. 93.

¹⁷ Ernst Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Fikret Işıltan (terc.), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970, s. 179; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009, s. 131.

¹⁸ İsmet Miroğlu, *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı*, İstanbul: Bayburt Kültür ve Yardımlaşma Derneği, 1975, s. 11.

¹⁹ Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1944, s. 49.

²⁰ Tellioglu, *Doğu Karadeniz'de Türkler*, s. 75-76.

²¹ Rene Grousset, *Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi*, S. Dolanoğlu (neşr.), İstanbul: Aras Yayıncılık, 2005, s. 590.

²² Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, Y. Yücel-B. Yediyıldız (çev.), Ankara: TTK, 1988, s. 18.

²³ Mikhael Attaleiates, *Tarih*, Bilge Umar (çev.), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008, s. 87.

²⁴ Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 53.

²⁵ Yusuf Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, Ankara: TTK, 2014, s. 25.

²⁶ Tellioglu, *Doğu Karadeniz'de Türkler*, s. 77.

Şebinkarahisar dışındaki mezkûr bölgelerde Türkler tarafından ele geçirilen yerlerin ismi hakkında malumat vermemiştir.²⁷

Tuğrul Bey, 1054 seferinden sonra bir daha Anadolu'ya gelememiştir. Ancak ondan sonra başa geçen Alp Arslan (1063-1072) zamanına Kafkasya ve Anadolu'ya yönelik faaliyetler yeniden hız kazanmıştır.²⁸ Alp Arslan, devletin başına geçer geçmez Kafkasya seferine çıkmıştır.²⁹ Bu sefer esnasında ciddi bir direnişle karşılaşmadan Gürcistan'ı geçerek Karadeniz sahiline kadar ilerleyip oradan güneye dönerek Nahcivan'da ordusunun diğer kanadıyla birleşmiştir.³⁰ Buradan Gürcistan'a hareket eden Sultan, oğlu Melikşah ile veziri Nizâmü'l-Mülk'ü genel karargâha bıraktıktan sonra birçok Gürcü beldesini yağma etmiştir.³¹ Selçuklu Sultanının kuzeyde Gürcistan'da fetihler yaptığı esnada Şavşat üzerinden yarım bir yay çizmek suretiyle³² Şavşat, Klarçeti (Artvin) ve Tao (Oltu-Tortum) gibi bölgeleri de ele geçirmiştir.³³ Sultan, bu seferlerle Doğu Karadeniz bölgesine ve Doğu Anadolu'ya hâkim olduğu görülmektedir.³⁴ Tiflis'ten Çoruh'a kadar olan bölgeyi geçen Selçuklu kuvvetleri³⁵ 16 Ağustos 1064'te dini ve siyasi bakımdan Ermeniler için çok önemli olan Anı kalesini almış ve çevreyi fethetmiştir.³⁶

Alparslan'ın bölgeden ayrılmasıyla tekrar eski kudretine kavuşmak isteyen Gürcü Kralı IV. Bagrat, ülkelerindeki durumu düzeltmek adına Alanlar ile müttefik olmuş ve bunun neticesinde 1065 yılında bir İslâm beldesi olan Berdea üzerine saldırmıştır.³⁷ Bu hadiseleri öğrenen Alparslan, Kirman seferini yarıda bırakıp 1068 yılında Kafkasya'ya yönelmiştir.³⁸ Gürcü isyancıları etkisiz hale getirip Kafkasya'da asayişi sağlayan Sultan, Gürcü Kralı Bagrat'ın yıllık vergi vermeyi kabul edip Selçuklu vasallığını yeniden kabul etmesi üzerine Tiflis ile Rustavi'yi Gence Emîri Fadlun'a bırakarak ülkesine dönmüştür.³⁹ Bu arada bir kısım Selçuklu birlikleri de Trabzon üzerine akınlarda bulunmuşlardı.⁴⁰ Bu akıncılardan bazıları da Niksar bölgesine yönelmişlerdi.⁴¹

²⁷ Attaleiates, *Tarih*, s. 87.

²⁸ İbnü'l Adîm, *Buğyetu't-Taleb fî Tarihi Haleb*, Ali Sevim (çev.), Ankara: TTK, 1982, s. 11.

²⁹ Ahmet B. Mahmud, *Selçuk-Nâme I*, E. Merçil (neşr.), İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1977, s. 60.

³⁰ Stephannos Orbelian, *Histoire de la Siounie I*, M. Brosset (neşr.), Saint-Petersburg: Se trouve chez les commissionnaires de l'Académie Imperiale des sciences, 1864, s. 215; Hamdullah Müstevfi Kazvini, *Tarih-i Güzide*, A. Nevai (neşr.), Tahran: 1923, s. 432; Robert W. Thomson (translated), *Rewriting Caucasion History*, Oxford: Clarendon Press, 1996, s. 298.

³¹ El-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlti's-Selçukiyye*, Necati Lugal (terc.), Ankara: TTK, 1999, s. 24; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, *Cami'ü't Tevârih*, Erkan Göksu-H.Hüseyn Güneş (çev.), İstanbul: Selenge Yayınları, 2010, s. 111.

³² İlhan Aslan, "Anadolu'ya Yapılan İlk Selçuklu Akınları Açısından Kelkit Vadisi'nin Önemi", *Karadeniz Araştırmaları*, sy. 57, Ankara: Karadeniz Araştırmaları Merkezi, 2018, s. 50.

³³ M. Brosset, *Gürcistan Tarihi*, H. D. Andreasyan (çev.), Ankara: TTK, 2003, s. 287

³⁴ Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 184; El-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlti's-Selçukiyye*, s. 24-26.

³⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zeman fî Tarihi'l-Âyan*, A. Sevim (neşr.), Ankara: TTK, 1968, s. 117; *Juansher's Concise History of the Georgians*, R. Bedrosian (neşr.), New York: 1991, s. 105.

³⁶ Michael Chamich, *Father Michael Chamich History of Armenian II, From B.C. 2247 to the of Christ 1780, or 1299 of the Armenia Era*, Johannes Avdall (Transladed), Calcutta: Printed at Bishop's College Press, 1827, s. 150.

³⁷ El-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlti's-Selçukiyye*, s. 30.

³⁸ V. Minorsky, *Studies in Caucasion History*, London: Taylor's Foreign Press, 1953, s. 75.

³⁹ Attaleiates, *Tarih*, s. 108; El-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlti's-Selçukiyye*, s. 31-32.

⁴⁰ El-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlti's-Selçukiyye*, s. 30-32; Attaleiates, *Tarih*, s. 112-113.

⁴¹ Telliöglü, *Doğu Karadeniz'de Türkler*, s. 80.

Sultan Alp Arslan Kafkasya'da asayışı sağladıktan sonra Şii Fatımiler üzerine giderek halifelik üzerindeki çekişmeye son vermek istemiş ve bu maksatla da 1071'de Halep'i kuşatmıştır. Aynı senenin baharında Roma İmparatoru Romanos Diogenes (1068-1071), Türkleri Anadolu'dan atmak, Selçuklu Devletini ortadan kaldırmak ve İslam dünyasına hâkim olmak amacıyla doğuya sefere çıkmıştır. Selçuklu ordusunun bir kısmıyla Malazgirt'te Romalıları beklemeye başlamıştı. 26 Ağustos 1071'de Zahve mevkiinde yapılan savaşı Sultan Alp Arslan kazandı. Böylelikle Anadolu'nun kapıları tamamen Türklere açılmıştır.⁴²

Çağrı Bey'in keşif akını ile başlayan ve daha sonraları Selçuklu kuvvetlerinin fetihlerine sahne olan Anadolu üzerinde, Bizans ile yapılan mücadelenin uzun bir süre için sona ermesi, Türk tarihinin dönüm noktalarından birisi olmuştur. Bu fetihler sonucunda çöken Bizans otoritesi karşısında, Anadolu'nun her yanında olduğu gibi, Doğu Karadeniz bölgesi de, Türkmen akıncıların baştanbaşa ele geçirdikleri bir saha haline gelmiştir.⁴³ Kırsal alanın önemli bir kısmı Türkmenlerin eline geçtiği gibi⁴⁴ Bayburt⁴⁵ ve Trabzon şehirleri de Türk hâkimiyetine girmiştir.⁴⁶ Ancak Trabzon'daki Türk hâkimiyeti uzun süreli olmamış, yörenin önde gelenlerinin de desteğini alan Bizans'ın bölge valisi Theodore Gabras, 1075'te şehri tekrar ele geçirdiği gibi, batıda Sinop'a kadar uzanan sahil şeridi ile iç kesimde Şarkî Karahisar'ı Türklerden geri almıştır⁴⁷ ve 1140 yılına kadar bu bölgeyi idare etmiştir.⁴⁸ Gabras, Trabzon ve

⁴² Malazgirt Savaşı hakkında bkz. el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetül-Usra, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Kıvameddin Burslan (terc.), Ankara: TTK, 1999, s. 37-44; El-Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devlî's-Selçukiyye*, s. 46-53; er-Ravendî, *Kitab-ı Rahatü's-Sudar ve Ayetü's-Sürar*, Ahmet Ateş (terc.), c. I, Ankara: TTK, 1999, s. 117; *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, Işın Demirkent (çev.), Ankara: TTK, 1992, s. 228-236; Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, Bilge Umar (çev.), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008, s. 48-69; Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, Bilge Umar (çev.), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008, s. 131-138; Feridun Dirimtekin "Selçukluların Anadolu'da Yerleşmelerini ve Gelişmelerini Sağlayan İki Zafer", *Malazgirt Armağanı*, Ankara: TTK, 1993, s. 231-258; Faruk Sümer-Ali Sevim, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri)*, Ankara: TTK, 1988, s. 1-75; Ali Sevim, "Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları", *Malazgirt Armağanı*, Ankara: TTK, 1993, s. 219-229;

⁴³ Tellioglu, *Doğu Karadeniz'de Türkler*, s. 81.

⁴⁴ Jakob P. Fallmerayer, *Trabzon Rum İmparatorluğunun Tarihi*, Ahmet Cevat Eren (çev.), Ankara: TTK, 2011, s. 18.

⁴⁵ Winfield, "A Note on the South-Eastern Borders of The Empire of Trebizond in the Thirteenth Century", s. 165. Malazgirt Savaşı'ndan sonra ele geçirilen Bayburt kalesi, Kelkit vadisinin kontrolü açısından büyük bir öneme sahiptir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, c. 2, A. Öngül (neşr.), İzmir: Akademi Kitabevi, 2000, s. 143 vd. Ayrıca Bayburt'un Türklerin eline geçmesi ile Trabzon-Bayburt arasındaki kervan yolu ulaşımı kesilmiş, böylece Bizans ticareti gerilemeye başlamıştı. Selçukluların yollara hâkim olmasıyla Trabzon'dan Anadolu'ya açılan kara yolları kullanılmadığı için, İtalyan tüccarlar, doğu-batı ticaretini Suriye'deki Latin limanlarına yönlendirmeye çalışmış, bu da Bizans'ın aleyhine bir durum yaratmıştır. Bilgi için bkz. Tellioglu, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, s. 82-83.

⁴⁶ M. E. Meeker, "The Black Sea Turks: Some Aspects of Their Ethnic and Cultural Background", *International Journal of Middle East Studies II*, c. 2, sy. 4, 1971, s. 338; Anna Kommena, *Alexiad*, Umar (çev.), İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1996, s. 261. Ayrıca, Trabzon'un fethedilmesi sırasında büyük ihtimal Zigana Geçidi kullanılmış olmalıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Tellioglu, "Türklerin Karadeniz'e Çıkışında Zigana Vadisi'nin Önemi", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, c. 11, sy. 21, Trabzon: Serander Yayınları, 2016, s. 166.

⁴⁷ Anthony Bryer, "A Byzantine Family: The Gabrates", *University of Birmingham Historical Journal*, c. XII, 1970, s. 166 vd. Bu aile ve bölgedeki faaliyetleri hakkında ayrıca bkz., Ergin Ayan, "Trabzon Dukalığı: Gabras Ailesi", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (Trabzon, 25-26 Mayıs 2005) I*, Trabzon: 2007, s. 55-66.

çevresine hâkim olduktan sonra Bizans ile bağlarını koparmış ve Bizans'a karşı varlığını devam ettirebilmek için Danişmendli ve Mengüceklî beylikleri ile Türkiye Selçuklu Devleti gibi siyasi teşekkülleriyle ittifak yapmıştır.⁴⁹

Trabzon ve çevresindeki gelişmeler doğrultusunda, doğuda Gürcüler de bir yandan Selçuklularla mücadeleye etmeye çalışmış, diğer yandan Bizans'ın bölgedeki otorite boşluğundan yararlanarak Artvin ve çevresine yayılmaya çalışmışlardır. Sultan Melikşah döneminde Gürcüler üzerine ilk Selçuklu akını 1073-1074 yıllarında yapılmış ve Partkhisi bölgesinde yapılan savaşta Gürcüler galip gelmiş⁵⁰ ve bu moralde Bizanslıların zorla zapt etmiş oldukları bütün kaleleri, Abhazya'nın başlıca müstahkem mevki olan Anakofya'yı, Klarceti, Şavşat, Javakheti ve Ardahan bölgelerinin bütün kalelerini geri almışlardır. Gürcü Kralı, sonra da Kars şehri ve topraklarını, Vanand, Kornifor ve Arsian bölgelerini alarak Türk kuvvetlerini bu bölgelerden uzaklaştırmıştır. Kralın gerçekleştirdiği sefer sonucunda Artvin ve çevresinin içerisinde bulunduğu Klarceti-Artvin kısa da olsa yeniden Gürcü Kralının eline geçmiş oldu.⁵¹ Ancak, 1076'da Melikşah Gürcistan'a tekrar Selçuklu hâkimiyetini kabul ettirmiştir. Akını takip eden 1080 Türkmen taarruzu sadece bu ülkenin değil, bütün Doğu Karadeniz bölgesinin demografik yapısını değiştirmiştir.⁵²

Melikşah, Gürcistan meselesinde kesin sonuç elde etmek niyetiyle bölgeye 1080'de gönderdiği büyük kumandalardan Ahmed, Kars'ı kuşatıp kesin olarak zapt ettikten sonra Erzurum'u, Oltu'yu ve Grigol'a tabi diğer kasaba ve şehirleri işgal ederek bölgede Hristiyan hâkimiyetine son vermiştir.⁵³ Kumandan Ahmed, yanında Gürcistan seferi sırasında elde ettiği zengin ganimetlerle Erran'a dönerken Türkmenlerden Ebu Yakub ve İsa Böri ile karşılaşmış ve onları, yüklü oldukları büyük miktardaki altın ve serveti gösterip, Kralın yenildiğini ve Bizans ülkesine gitmek yerine ıssız ve zengin hazineler ile dolu Gürcistan ülkesine gitmeleri konusunda teşvik etmiştir. Emirler, hemen yollarını değiştirerek Gürcistan içlerine kadar yayılmış, ardından bu iki kumandan Karadeniz'e kadar her tarafı istila etmişlerdir. 1080 yılında yaptıkları bu ilk büyük seferden sonra kışı Mogan'da geçiren Türkler bahar yaklaşınca yeni kuvvetlerle tekrar Gürcistan'a girmiş ve Çoruh Nehri'nden ve Trabzon'a kadar bütün sahil bölgesini ele geçirmişlerdir. Ve böylece Gürcü Kralının ülkesi neredeyse Türk yurdu haline gelmişti.⁵⁴ Bunu sonucunda da demografik yapıda da büyük değişiklikler meydana gelmiş, Türkmenler, Trabzon ve çevresi, Artvin, Gümüşhane, Bayburt yörelerine yerleşmişlerdir. Türkmenler buralarda yerli

⁴⁸ İbrahim Tellioğlu, "XI-XV. Yüzyıllarda Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Türkmenler", *Tarih Boyunca Karadeniz*, Trabzon: Serander Yayınları, 2015, s. 174.

⁴⁹ İbrahim Tellioğlu, "Trabzon Rum Devleti'nin Kuruluşu Hakkındaki Tartışmalar", *Tarih Boyunca Karadeniz*, Trabzon: Serander Yayınları, 2015, s. 96.

⁵⁰ Tellioğlu, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, s. 85.

⁵¹ Thomson, *Rewriting Caucasion History*, s. 307-308; *Juansher's Concise History of the Georgians*, s. 106.

⁵² Tellioğlu, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, s. 85.

⁵³ Ömer Subaşı, "XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", *Turkish Studies*, c. 8, sy. 5, Ankara: 2013, s. 718.

⁵⁴ Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, Ankara: TTK, 1992, s. 78-80; Nikoloz Berdzenişvili-Simon Canaşıa, *Gürcistan Tarihi*, Hayri Hayrioğlu (çev.), İstanbul: Sorun Yayınları, 2000, s. 136; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 306-307.

halka zarar vermemiş ancak yerli halk ya dağlık kesimlere ya da tahkim edilmiş şehirlere göç etmişlerdir.⁵⁵

1173/1174'te Danişmendlileri,⁵⁶ 1202'de Saltukluları, 1227/1228'de ise Mengücekoğullarını ortadan kaldıran Türkiye Selçuklu Devleti, bölgedeki Türkleri bir siyasi çatı altında toplamayı başarmıştır. Öyle ki, II. Kılıç Arslan (1155-1192) devrinde, Samsun-Trabzon civarındaki kırsal alan Selçukluların denetimine girmişti.⁵⁷ Böylece Malazgirt Savaşından sonra başlayan Türk yayılması en üst seviyeye çıkmış oldu. Ancak 1202'de Micingerd'de yapılan savaşta Rükneddin Süleymanşah'ın Gürcülere yenilmesi, 1204'te Kraliçe Tamara'nın desteklediği Aleksios ve David Komnenos'un Karadeniz sahil şeridinde bir devlet kurmasıyla⁵⁸ Trabzon tarihinde yeni bir devir başlayacaktır.⁵⁹

Sonuç olarak, Trabzon ve çevresi uzun yıllardan beri Türkler tarafından yurt tutulmuş bir bölge olmuştur. Bölgenin, etnik çehresinin değişmeye başlamasında en önemli dönüm noktası, Çağrı Bey'in 1018'de yaptığı Doğu Anadolu seferidir. Bu tarihten itibaren özellikle Kür-Çoruh boylarında, Gürcistan ve Azerbaycan'a yerleşen Türk kütelleri, 1071'den itibaren Doğu Karadeniz bölgesine -doğuda Bayburt üssünden Trabzon-Rize arasındaki bölgeye- iyice nüfuz etmeye başlayacaktır. XI. Yüzyılın ortalarından başlayan Türkmen yerleşimleri, Doğu Karadeniz bölgesinin Türk yurdu haline gelmesini sağlamıştır. Trabzon Rum Devleti'nin kurulması Doğu Karadeniz bölgesindeki Türk yayılmasını engellemiş olsa da, bu durum kısa sürmüş ve Türkiye Selçuklu Devleti Gürcüleri ve Rumları hâkimiyeti altına alarak bölgenin hâkimiyetinin tekrar Türklerin eline geçmesine olanak sağlamıştır.

⁵⁵ Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, London: University of California Press, 1971, s. 169.

⁵⁶ Danişmendliler, Malazgirt Savaşı sonrası Niksar Merkezli kurulan ve Danişmend Gazi döneminde kuzeyde boğazlardan Trabzon'a kadar Karadeniz kıyılarında fetihler yapmışlardır. Doğu Karadeniz bölgesini Oğuz yerleşimine açan Türk beyliği olan Danişmendliler, aynı zamanda çevresindeki Hıristiyan unsurlara baş eğdirmiş, böylece Selçuklulara kadar yörenin nüfus yapısını Türklük lehine çevirmeyi başarmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Telliöğlü, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, s. 88-96.

⁵⁷ İbrahim Telliöğlü, "Doğu Karadeniz Bölgesinin Türk Yurdu Haline Gelmesi Hakkında Bir Değerlendirme", *Tarih Boyunca Karadeniz*, Trabzon: Serander Yayınları, 2015, s. 208.

⁵⁸ A. A. Vasiliev, "The Foundation of the Empire of Trebizond (1204-1222)", *Speculum*, c. 11, sy. 1 (Ocak 1936), s. 3-37; Cyril Toumanoff, "On the Relationship Between the Founder of the Empire of Trebizond and the Queen Thamar", *Speculum*, c. 15, sy. 3, (Temmuz 1940), s. 299-312; Michel Kurşanskis, "L'Empire de Trébizonde et la Géorgie", *Revue des Études Byzantines*, c. 35, Paris: 1977, s. 237-256.

⁵⁹ Bu dönem için bkz. Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğu'nun Tarihi*; George Finlay, *The History of Greece from its Conquest by the Crusaders to its Conquest by the Turks and the Empire of Trebizond 1204-1461*, William Blackwood and Sons, London: 1851; William Miller, *Trebizond the last Greek Empire*, Adolf M. Hakkert, Amsterdam: 1968; Sergeï Pavlovich Karpov, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, Enver Uzun (çev.), İstanbul: Kültür Bilimler Akademisi Yayınları, 2016; Rustam Shukurov, *Velikie Komnini i Vostok (1204-1461)*, Saint Petersburg: 2001; İbrahim Telliöğlü, *Kommenosların Karadeniz Hâkimiyeti Trabzon Rum Devleti*, Trabzon: Serander Yayınları, 2009; Mahmut Goloğlü, *Trabzon Tarihi*, Trabzon: Serander Yayınları, 2000, s. 17; Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi*, Trabzon: Trabzon Belediyesi, 2001, s. 52; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Fikret Işıltan (çev.), c. III, Ankara: TTK, 1989, s. 111.

KAYNAKLAR

- Ahmet B. Mahmud, *Selçuk-Nâme I*, E. Merçil (neşr.), İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1977.
- Aristakes Lastivertc'i's History*, Robert Bedrosyan (çev.), New York: Long Branch, 1985.
- Aslan, İlhan, "Anadolu'ya Yapılan İlk Selçuklu Akınları Açısından Kelkit Vadisi'nin Önemi", *Karadeniz Araştırmaları*, sy. 57, Ankara: Karadeniz Araştırmaları Merkezi, 2018, s. 43-54.
- Attaleiates, Mikhael, *Tarih*, Bilge Umar (çev.), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008.
- Ayan, Ergin, "Trabzon Dukalığı: Gabras Ailesi", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (Trabzon, 25-26 Mayıs 2005) I*, Trabzon: 2007, s. 55-66.
- Ayönü, Yusuf, *Selçuklular ve Bizans*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Âzîmî, *Âzîmî Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430- 538=1038/39-1143/44)*, Ali Sevim (haz.) Ankara: TTK, 2006.
- Berdzenişvili, Nikoloz-Canaşia, Simon, *Gürcistan Tarihi*, Hayri Hayrioğlu (çev.), İstanbul: Sorun Yayınları, 2000.
- Bryennios, Nikephoros, *Tarihin Özü*, Bilge Umar (çev.), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008.
- Bryer, Anthony, "A Byzantine Family: The Gabrates", *University of Birmingham Historical Journal*, c. XII, 1970, s. 164-187.
- Brosset, M., *Gürcistan Tarihi*, H. D. Andreasyan (çev.), Ankara: TTK, 2003.
- Cahen, Claude, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, Y. Yücel-B. Yediyıldız (çev.), Ankara: TTK, 1988.
- Chamich, Michael, *Father Michael Chamich History of Armenian II, From B.C. 2247 to the of Christ 1780, or 1299 of the Armenia Era*, Johannes Avdall (Transladet), Calcutta: Printed at Bishop's College Press, 1827.
- Dirimtekin, Feridun, "Selçukluların Anadolu'da Yerleşmelerini ve Gelişmelerini Sağlayan İki Zafer", *Malazgirt Armağanı*, Ankara: TTK, 1993, s. 231-258.
- el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetül-Usra, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Kivameddin Burslan (terc), Ankara: TTK, 1999.
- El-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlti's-Selçukiyye*, Necati Lugal (terc.), Ankara: TTK, 1999.
- er-Ravendi, *Kitab-ı Rahatü's-Sudar ve Ayetü's-Sürar*, Ahmet Ateş (terc.), c. I, Ankara: TTK, 1999.
- Fallmerayer, Jakob P., *Trabzon Rum İmparatorluğunun Tarihi*, Ahmet Cevat Eren (çev.), Ankara: TTK, 2011.
- Finlay, George, *History of the Byzantine and Greek Empires II*, London, 1854.
- _____, *The History of Greece from its Conquest by the Crusaders to its Conquest by the Turks and the Empire of Trebizond 1204-1461*, William Blackwood and Sons, London: 1851.
- Goloğlu, Mahmut, *Trabzon Tarihi*, Trabzon: Serander Yayınları, 2000.

- Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, c. I, Ömer Rıza Doğrul (çev.), Ankara: TTK, 1999.
- Grousset, Rene, *Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi*, S. Dolanoğlu (neşr.), İstanbul: Aras Yayıncılık, 2005.
- Hamdullah Müstevfî Kazvini, *Tarih-i Güzide*, A. Nevai (neşr.), Tahran: 1923.
- Honigman, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Fikret Işıltan (terc.), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970.
- İbnu'l Adîm, *Buğyetu't-Taleb fi Tarihi Haleb*, Ali Sevim (çev.), Ankara: TTK, 1982.
- İbnü'l Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, c. IX, Abdülkerim Özaydın (çev.), İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.
- Juansher's Concise History of the Georgians*, R. Bedrosian (neşr.), New York: 1991.
- Kafalı, Mustafa, *Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1997.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", *Fuat Köprülü Armağanı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2010, s. 259-274.
- Karpov, Sergeï Pavlovich, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, Enver Uzun (çev.), İstanbul: Kültür Bilimler Akademisi Yayınları, 2016.
- Kartal, Kazım, "1848/1849 (1264) Tarihli Cizye Defterine Göre Kayseri'deki Rum ve Ermeni Nüfus'un Sosyo-Ekonomik Yapısı", *Kesit Akademi Dergisi Yay.*, Yıl: 3, Sayı: 9, Eylül 2017, s. 446-468.
- _____, "19. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'da Bir Semt: Kuzguncuk", *TİDSAD*, Yıl 4, Sayı:12, Eylül 2017, s. 381-395.
- Kartal, Kazım- Kartal, Serpil Sevim, "H.1256/M.1840-41 Tarihli Müslim Nüfus Defterlerine Göre Karahisar-ı Develi (Yeşilhisar) Kazası: Sosyo-Ekonomik Ve Demografik Yapısı", s.111-130, *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Yenilikçi Yaklaşımlar*, c. 2, Aralık: Gece Akademi, 2018.
- Kırzioğlu, Fahrettin, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, Ankara: TTK, 1992.
- Kommena, Anna, *Alexiad*, B. Umar (çev.), İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1996.
- Kurşanskis, Michel, "L'Empire de Trébizonde et la Géorgie", *Revue des Études Byzantines*, c. 35, Paris: 1977, s. 237-256.
- Meeker, M. E., "The Black Sea Turks: Some Aspects of Their Ethnic and Cultural Background", *International Journal of Middle East Studies II*, c. 2, sy. 4, 19671, s. 318-345.
- Merçil, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul: Güryay Matbaacılık, 1985.
- Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, Işın Demirkent (çev.), Ankara: TTK, 1992.
- Miller, William, *Trebizond the last Greek Empire*, Adolf M. Hakkert, Amsterdam: 1968.
- Minorsky, V., *Studies in Caucasion History*, London: Taylor's Foreign Press, 1953.

- Miroğlu, İsmet, *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı*, İstanbul: Bayburt Kültür ve Yardımlaşma Derneği, 1975.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, c. 2, A. Öngül (neşr.), İzmir: Akademi Kitabevi, 2000.
- Orbelian, Stepannos, *Histoire de la Siounie I*, M. Brosset (neşr.), Saint-Petersburg: Se trouve chez les commissionnaires de l'Académie Imperiale des sciences, 1864.
- Uysal Mustafa Ali & Kazım Kartal, *XIX Yüzyılın İlk Yarısında Ağlasun ve İncir Kazalarının Sosyal Ve İktisadi Yapısı (1830-1850)*, Gece Akademi, Aralık 2018.
- Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, *Cami'ü't Tevârih*, Erkan Göksu-H.Hüseyin Güneş (çev.), İstanbul: Selenge Yayınları, 2010.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Fikret İşıltan (çev.), c. III, Ankara: TTK, 1989.
- Sevim, Ali, "Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları", *Malazgirt Armağanı*, Ankara: TTK, 1993, s. 219-229.
- Sevim, Ali - Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara: TTK, 1995.
- Shukurov, Rustam, *Velikie Komnini i Vostok (1204-1461)*, Saint Petersburg: 2001.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zeman fî Tarihi'l-Âyan*, A. Sevim (neşr.), Ankara: TTK, 1968.
- Subaşı, Ömer, "XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", *Turkish Studies*, c. 8, sy. 5, Ankara: 2013, s. 705-731.
- Sümer, Faruk - Sevim, Ali, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri)*, Ankara: TTK, 1988.
- Şevket, Şakir, *Trabzon Tarihi*, Trabzon: Trabzon Belediyesi, 2001.
- Tellioğlu, İbrahim, "Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Bugünkü Etnik Yapısına Tesir Eden Göçler", *Tarih Boyunca Karadeniz*, Trabzon: Serander Yayınları, 2015, s. 343-357.
- _____, "Doğu Karadeniz Bölgesinin Türk Yurdu Haline Gelmesi Hakkında Bir Değerlendirme", *Tarih Boyunca Karadeniz*, Trabzon: Serander Yayınları, 2015, s. 203-219.
- _____, *Doğu Karadeniz'de Türkler*, Trabzon: Serander Yayınları, 2007.
- _____, *Komnenosların Karadeniz Hâkimiyeti Trabzon Rum Devleti*, Trabzon: Serander Yayınları, 2009.
- _____, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Trabzon: Serander Yayınları, 2009.
- _____, "Trabzon Rum Devleti'nin Kuruluşu Hakkındaki Tartışmalar", *Tarih Boyunca Karadeniz*, Trabzon: Serander Yayınları, 2015, s. 93-105.
- _____, "Türklerin Karadeniz'e Çıkışında Zigana Vadisi'nin Önemi", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, c. 11, sy. 21, Trabzon: Serander Yayınları, 2016, s. 163-172.
- Thomson, Robert W. (translated), *Rewriting Caucasion History*, Oxford: Clarendon Press, 1996.

- Toumanoff, Cyril, "On the Relationship Between the Founder of the Empire of Trebizond and the Queen Thamar", *Speculum*, c. 15, sy. 3, (Temmuz 1940), ss. 299-312.
- Turan, Osman, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1993, s. 33.
- _____, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009.
- Turan, Refik, "Selçukluların Karadeniz Siyaseti", *II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 1-3 Haziran 1988*, Samsun: Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü, 1990, s. 178-184.
- Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Hrant D. Andriasyan (çev.), Ankara: TTK, 1987.
- Vasiliev, A. A., "The Foundation of the Empire of Trebizond (1204-1222)", *Speculum*, c. 11, sy. 1, (Ocak 1936), s. 3-37.
- Vryonis, Speros, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, London: University of California Press, 1971.
- Winfield, David, "A Note on the South-Eastern Borders of the Empire of Trebizond in the Thirteenth Century", *Anatolian Studies*, c. XII, Ankara: 1962, s. 163-173.
- Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1944.
- Zonaras, Ioannes, *Tarihlerin Özeti*, Bilge Umar (çev.), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008.